

Bonhoeffer actueel in Zuid-Afrika en Japan

De kerk is alleen kerk als ze er voor anderen is

De Duitse verzetsheld Dietrich Bonhoeffer wordt gespeld in Japan en bewonderd in India. Frits de Lange over de verrassende actualiteit van een moderne kerkvader.

Het heeft op het eerste gezicht iets sektarisch: 125 theologen uit heel de wereld een week bijeen rondom een man die slechts 39 jaar werd. In Amsterdam is het vijfde internationale congres gehouden rondom de Duitse theoloog en verzetsman Dietrich Bonhoeffer (1906-1945). Een man die, ofschoon een geniaal denker, geen dikke-boekenschrijver is geweest, geen studeerkamergeleerde die plank na plank met kloeke delen vult. Wat hij na zijn vroegtijdige dood achterliet waren fragmenten: brokstukken van een scherpzinnig geloofsdelen, geen afgeronde dogmatiek. Maar dat is het juist wat Bonhoeffer zo intrigerend maakt. Hij was een theoloog die vond dat op de kathedraal en de kansel alleen dat kon worden gezegd, wat op straat kon worden waargemaakt. Daarom geven de tastende intuïties en beklemmende vragen van deze 'mislukte' theoloog vaak meer te denken dan het voldragen levenswerk van veel van zijn breedspakige vakgenoten.

Geen heiligenverering

Ze zijn oud geworden, de generatiegenoten van Dietrich Bonhoeffer. Maar ze waren present in Amsterdam: Eberhard Bethge, de DDR-bisschop Albrecht Schönherr, Werner Koch: allemaal leerlingen uit de tijd dat Bonhoeffer in het predikantenseminarie Finkenwalde strijdbare dominees opleidde voor de Belijdende Kerk, die niet wilden buigen voor de bruine nazi-kerk van de Duitse Christenen. Op leeftijd nu, maar nog even wakker: er was geen woord van nostalgie te bespeuren. Herinneringen werden opgehaald, maar niet gekoesterd. De luie vraag: wat zou Bonhoeffer vandaag gezegd hebben? behoorde tot de 'forbidden questions' op het congres. Bonhoeffer leidde immers op tot zelfstandig en creatief denken en had geen behoefte aan sektarische discipelen. En Eberhard Bethge, Bonhoeffers boezemvriend aan wie hij zijn beroemde brieven uit de gevangenis ('Verzet en Overgave') richtte en die later Bonhoeffers biografie schreef en zijn nagelaten werk uitgaaf, beklemtoonde het in zijn openingswoord in de Nieuwe Kerk op de Dam: met Bonhoeffer moet geen heiligenverering worden bedreven. De congresgangers deden

niet aan hagiografie.

Dietrich Bonhoeffer werd in 1906 geboren als zoon van de grote Duitse psychiater Karl Bonhoeffer. Hij groeide op in het aristocratische milieu van de Berlijnse professorenklasse en leek voorbestemd voor een carrière aan de universiteit. Hij promoveerde op 21-jarige leeftijd met een indrukwekkende studie over de kerk en werd, na een jaar als hulppredikant in Barcelona te hebben gewerkt, docent aan de Berlijnse theologische faculteit.

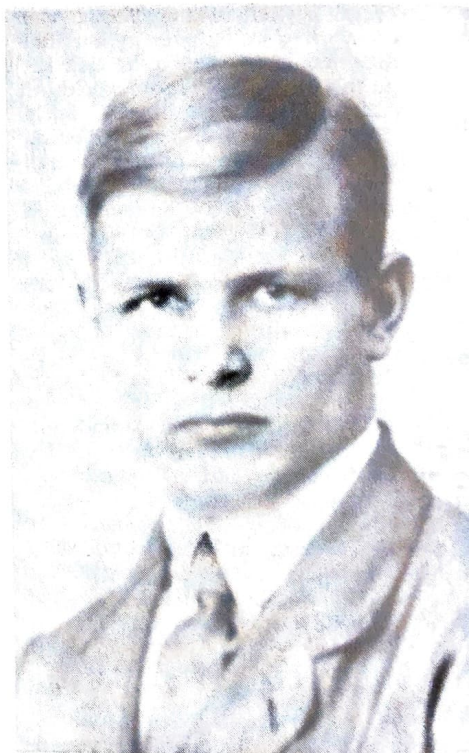
Maar Bonhoeffer weigerde concessies te doen aan de nazi's die na 1 januari 1933 aan het bewind waren gekomen. En nadat hij als een van de eersten en de weinigen verzet had aangetekend tegen de anti-joodse ariërparagraaf moest hij zijn veelbelovende academische carrière opgeven.

Vanaf dat ogenblik staat zijn leven in het teken van de strijd tegen Hitler. Eerst als een van de leidende figuren in de Belijdende Kerk en als directeur van het predikantenseminarie Finkenwalde (uit deze tijd stamt zijn boek 'Navolging'), vanaf zijn vrijwillige terugkeer uit de Verenigde Staten in juni 1939 echter als actief lid van een verzetsgroep rond admiraal Wilhelm Canaris, die een gewelddadige aanslag op Hitler voorbereidde.

De Gestapo kreeg lucht van de samenwerking en op 5 april 1943 werd Bonhoeffer (met verscheidene familieleden) gevangen genomen. Nadat op 20 juli 1944 de bomaanslag van kolonel Von Stauffenberg in Hitlers bunker mislukte en de verzetsgroep werd opgerold, ging Bonhoeffer op transport naar Buchenwald. In het concentratiekamp Flossenbürg is hij op 9 april 1945, aan de vooravond van de bevrijding, opgehangen.

Allan Boesak

De openingstoespraak in de Nieuwe Kerk werd gehouden door dr. Allan Boesak. Hij liet er geen misverstand over bestaan: voor hem is Bonhoeffer geen archiefstuk uit vervlogen tijden, maar een actueel strijdmodel in het Zuidafrikaanse verzet tegen de apartheid. Boesak leerde Bonhoeffer kennen in Kampen, toen hij daar in de jaren zeventig studeerde bij professor Gerard Rothuizen, Nederlands Bonhoeffer-kenner van het eerste uur. Maar hij ontdekte hem opnieuw in de ja-

Als student in Tübingen, 1927.

ren tachtig. Nu echter uit de luwte van de academie in de hitte van de politieke strijd. De tweede keer dat Boesak Bethges Bonhoeffer-biografie las was niet op z'n Kampense studeerkamer maar in de gevangenis van Pretoria, waar hij meer dan een maand gevangen zat. 'Het lijkt er misschien op dat ik in sommige dingen een beetje fanatiek en gek geworden ben', leest Boesak dan in een brief van Bonhoeffer aan zijn broer Karl-Friedrich uit 1935. Het zijn woorden die bij de Zuidafrikaan bleven haken, omdat hij in de cel de balans van tien jaar verzet opmaakte en de twijfel hem overviel. Maar Bonhoeffer vervolgt dan met woorden die Boesak sindsdien tot de zijne heeft gemaakt: 'Maar ik weet dat, wanneer ik 'redelijker' zou zijn, ik morgen mijn hele theologie aan de kapstok zou moeten hangen. Toen ik begon met de theologie, heb ik me er totaal iets anders bij voorgesteld - misschien een meer academische aangelegenheid. Het is allemaal heel an-

ders verlopen. (. . .) Er bestaan nu eenmaal dingen, waarvoor het de moeite loont zich zonder compromissen in te zetten. Het lijkt me dat de vrede en de sociale gerechtigheid, of eigenlijk Christus zoiets is'.

Een schijnbaar achteloze identificatie van sociale gerechtigheid met Christus, die de politieke strijd tot geloofsstrijd maakt en omgekeerd. Kun je theoloog zijn en niet vechten voor recht en vrede?, vroeg Boesak. Kun je Dietrich Bonhoeffer bestuderen, zonder in zijn betrokkenheid te delen? Boesak legde de situatie uit het Duitsland van de jaren dertig als een transparant op die van het huidige Zuid-Afrika, en illustreerde aan Bonhoeffer hoe de vraag naar het al dan niet gerechtvaardigd zijn van geweld in het verzet nijpend is geworden. Bonhoeffer,

ervaart waarbij hij zich niet gedekt kan weten door de gemeenschap van de kerk, stelde de vraag. Hij beantwoordde haar niet.

Machtscentrum

Het is verrassend te zien hoe Bonhoeffer, de blanke, Europese theoloog uit de goede burgerklasse, als model kan dienen voor niet-westerse bevrijdingstheologieën. En dat niet alleen voor de zwarte theologie. Ook andere, niet-Europese delegaties op het congres zagen hem als degene die hun een nieuw kerkbeeld kan verschaffen dat hen in staat stelt afscheid te nemen van de 'ecclesia triumphans', van het vroegere imperialisme van het christelijke Westen. Eind 1942 schreef Bonhoeffer aan zijn verzetsgenoten: 'Het

De afvaardigingen uit de DDR en uit Tsjecho-Slowakije lieten zien dat een kerk zonder privileges eerder méér dan minder kerk kan zijn: zoals Christus afstand deed van zijn heerlijkheid, zo hebben de kerken daar afstand moeten doen van hun voorrechten. En het komt er nu op aan dit niet alleen als een uiterlijke staatsdwang te ervaren, maar in de lijn van Bonhoeffer als gebod van Christus zelf. Daarmee wint de kerk een nieuwe vrijheid, waarbij de staat met kritische solidariteit kan worden begeleid.

Viereenheid

Ook de kerken in Japan kennen een weinig comfortabele positie: christenen vormen in dat land ongeveer één procent van de totale bevolking. Ook een kerk-zonder-privileges dus, in een overwegend boeddhistische wereld. Waar bovendien een ongebreideld economisch imperialisme wordt gepraktiseerd, het milieu wordt uitgebuit, nog steeds Koreanen worden gediscrimineerd, en het antimilitarisme van de naoorlogse grondwet wordt genegeerd. Het is begrijpelijk, dat in zo'n land de Bonhoeffer die in 1934 als eerste opriep tot een oecumenisch concilie en als peetvader van het conciliair proces voor vrede, gerechtigheid en het behoud van de schepping kan worden beschouwd, van een ongekende actualiteit is. Bonhoeffer's Verzameld Werk is dan ook in negen delen in het Japans vertaald. Maar er is meer dat kan verklaren waarom Bonhoeffer (met Karl Barth) onder de Japanse protestanten bijkans een kerkvader is geworden: het Japanse oorlogsverleden, dat net als het Duitse nog grotendeels onverwerkt is gebleven. De Japanse kerken, legde prof. Etoh (Tokio) uit, onderscheidden zich niet van de Duitse Christenen. In plaats van een drieëenheid hielden ze er een Viereenheid op na, waarbij naast de Vader, de Zoon en de heilige Geest ook de Keizer een plaatsje kreeg. Bonhoeffer beleed echter al in 1942 schuld voor het falen van zijn kerk en zijn volk tegenover Hitler. De Japanse kerken namen zijn schuldbelijdenis in 1967 tot een model, toen zij zich medeverantwoordelijk verklaarden voor het lijden van miljoenen onschuldigen.

Niet duidelijk genoeg

'De kerk erkent in haar verkondiging niet openlijk en duidelijk genoeg geweest te zijn. Ze heeft daardoor aan de uitgestorvenen en verachten de aan hen verschuldigde barmhartigheid vaak geweigerd. Ze bleef stom, wanneer ze had moeten schreeuwen, omdat het bloed van de onschuldigen ten hemel riep'. Bonhoeffer schreef deze woorden in 1942 en moet daarbij aan de joden hebben gedacht. Hij is een van de zeldzame Duitse theologen geweest die van meet af aan voor de joden opkwamen en in verzet kwamen tegen de vernietigingsmachine die Hitler in werking stelde. 'Alleen degene die voor de joden schreeuwt mag Gregoriaans zingen', zei hij tegen de kerken die deden alsof hun neus bloedde en die zich tevreden stelden met wat vrijheid op het eigen

Met catechisatieleerlingen in Oost-Berlijn, 1932.

blijft een ervaring van onvergelykbare waarde, dat we de grote gebeurtenissen een keer van onderen, uit het perspectief van de uitgeschakelden, de gewantrouwen, slechtbehandelden, machtelozen, onderdrukten en gehoonden, kortom de lijdenden hebben leren zien'. Deze 'blik van onderen' maken zich bijvoorbeeld ook de kerken in India eigen. De Indiase bisschop Poulouse paste op de 'onaanraakbaren', de armen van Dakar en New Delhi, toe wat Bonhoeffer vooral met het oog op de joden had gezegd. Maar hij had daarbij dezelfde kerk op het oog. 'De kerk is alleen maar kerk, als zij er voor anderen is', schreef Bonhoeffer vanuit zijn cel in 1944. Hij dacht daarbij aan een kerk die afziet van haar voorrechten, en niet lonkt naar een plekje in het machtscentrum. Een 'kerk-zonder-privileges': nog zo'n Bonhoeffer-woord dat de wereld is overgetrokken en geschiedenis heeft gemaakt. Bonhoeffer had graag gezien dat een naoorlogse Duitse kerk de vrijheid van het Woord van God niet opnieuw zou verraden voor de gebondenheid aan de heersende machten, in ruil voor wat institutionele vrijheden. Maar terwijl in West-Duitsland de kerken dit woord van Bonhoeffer toch weer in de wind geslagen hebben, kreeg het in het Oostblok een verrassende actualiteit.

In de gevangenis in Tegel, 1944.

die voor geweldloosheid opteerde, in de jaren dertig een overtuigd pacifist was en serieuze plannen maakte om in India bij Gandhi in de leer te gaan, zag tenslotte geen andere weg meer dan het zwaard op te nemen tegen Hitler. Gaat het kerkelijk verzet in Zuid-Afrika dezelfde weg? Boesak, die hier evenals Bonhoeffer een zware individuele verantwoordelijkheid

kerkelijke erf. En ook zijn 'eigen' Belij-dende Kerk stelde in dit opzicht Bonhoeffer teleur; zij deed haar mond niet open voor de stomme (Spreuken 31,8).

Onheilbare wond

Het kan niet anders dan dat een congres dat wordt gehouden in de stad die Mookum heette, maar die 100.000 van haar inwoners heeft zien wegvoeren naar de vernietigingskampen, door deze Bonhoeffer wordt gegrepen. Met name de Duitse congresgangers bleken gevoelig op dit punt. Maar, zo vroeg de Londense rabbi Albert Friedländer, is de holocaust behalve een Duitse niet ook en veeleer een Europese erfenis, waarbij heel de westerse cultuur in het geding is? Hij wees erop hoe de joden een integrerend onderdeel hebben uitgemaakt van de cultuur van het Avondland, maar dat ze onverbeterlijk – nog tot in de uitnodigingsbrief die het organiserende Nederlandse Bonhoeffer Werkgezelschap hem stuurde – als de eeuwig wandelende jood werden voorgesteld, zonder wortels in Europa. Friedländer ziet in Bonhoeffer een bemiddelaar in het na-oorlogse gesprek tussen joden en christenen, omdat hij 'die Judenfrage' nooit enkel in religieuze termen heeft willen stellen, maar ook als een politieke en culturele kwestie. Tijdens de oorlogsjaren schreef Bonhoeffer: 'Een uitdrijving van de joden uit het Avondland moet de uitdrijving van Christus tot gevolg hebben; want Jezus Christus was jood'. Op het congres werd nog eens voelbaar hoe Europa sinds de holocaust een onheilbare wond is geworden.

Is Europa er sinds Bonhoeffer eigenlijk wel iets op vooruit gegaan? In de 'Ethiek', het boek dat op het congres centraal stond en waaraan Bonhoeffer van 1940 – 1943 heeft gewerkt zonder dat hij het heeft kunnen voltooien, schrijft hij over een verdeeld en innerlijk verscheurd Avondland, dat zijn oorsprong Jezus Christus heeft losgelaten en daarom aan de rand van de afgrond staat. Hij dacht daarbij natuurlijk aan het heidendom van

Hitler die in een totale oorlog van de Europese beschaving een rokende puinhoop maakte. Maar is ons na-oorlogse Europa niet evenzeer verdeeld, losgeslagen van Christus, voortdurend aan de rand van het Niets?

Die vraag stelde de Nijmegenaar Hans-Dirk van Hoogstraten, voorzitter van het Nederlandse Bonhoeffer Werkgezelschap. Hij ging op creatieve en verrassende wijze met Bonhoeffers op het eerste gezicht zo conservatief en fundamentalistische ogende analyse van de westerse cultuur om. Europa is innerlijk verscheurd in een Oost- en een West-blok, die elkaar met de nucleaire vernietiging bedreigen. De afval van Christus ligt niet op het religieuze niveau van de secularisatie, maar in de goddeloze structuur van het kapitalisme, die van zijn wezenseigene kritiek, van het communisme en van Karl Marx, vervreemd is, en die heeft uitgedreven tot achter een IJzeren Gordijn. Terugkeer tot Christus betekent niet dat de kerken weer vol raken, maar dat deze tweespalt wordt overwonnen en Oost en West elkaar vrijelijk kunnen kritiseren en corrigeren.

Of Bonhoeffer zo eenvoudig met Marx is te verzoenen? Een feit is dat Bonhoeffer keer op keer een kritische stimulans blijkt te kunnen zijn in de zoektocht naar een westerse bevrijdingstheologie. Enerzijds hebben we in hem een theoloog voor ons die vasthoudt aan de winst van de westerse moderniteit en die opkomt voor een mondige mens in een mondige wereld. Achter de kritische autonomie waar-toe het Verlichtingsdenken ons oproept, wil Bonhoeffer niet meer terug. Maar anderzijds is hij als geen ander doordrongen geweest van de interne verscheurdheid van de moderne wereld. Aan deze mondige wereld is hij tenslotte zelf kapot gegaan. Dat geeft nog steeds te denken, wereldwijd.

Frits de Lange

Secretariaat van het Bonhoeffer Werkgezelschap Nederland: drs. Ad G. Baas, Burg. van Beugenstraat 3, 4904 LS Oosterhout.

(advertentie)

DIT BETEKENT STRAKS DEKKING ZOEKEN

De weersverwachting voor de toekomst: een verhoogde kans op oogafwijkingen en huidkanker dooreen steeds dunner wordende ozon-laag. Tegen het overdadig gebruik van ozon-vreters in onder andere spuitbussen, piepschuim en koel-vloeistof voert Greenpeace actie. Zoals altijd doen wij dat zonder geweld. Maar zonder uw hulp zijn we nergens. Word daarom ook donateur van Greenpeace. Uw gift helpt ons echt enorm.

Ik help Greenpeace en word donateur. Als ik min. 110,- stort, krijg ik bovendien 4x per jaar het Greenpeace Magazine. Deze bon gaat naar: Greenpeace, Antw.nr. 10734, 1000 RA Amsterdam. Direct storten kan ook: op giro nr. 3955530 (o.v.v. 'nieuwe donateur').

Naam: _____

Adres: _____

Postcode: _____ Plaats: _____

ZONDER UW HULP ZIJN WE NERGENS

GREENPEACE

KANTTEKENING

De gekte

Toen de aankondigster van nog een gebeurtenis rondom de EK over de voetbalgekte sprak, sprong een vonk bij mij over. Zo alleen kon ze blijkbaar al dat geren, gejuich, gezang en gehos naar z'n wezen raken. Zij gaf richting aan mijn onzekerheid, al die dagen van oranje zwaaien, beker heffen, uitbarstingen van vreugde, begeleid door plechtige woorden van autoriteiten in staat en maatschappij. Onzekerheid over hoe ik het allemaal moest duiden. Gekte dus.

Uiteraard ben ik wel zo opgevoed, dat ik de grote betekenis van het gebruik van been- en armspieren, van longen en hart in de frisse natuur hoog moet achten en dat je daar ontspannenderwijs van kunt genieten. Maar dat wilde voor mij nooit zeggen, dat men daarvan zijn levensdoel moet maken. In het samenleven van mensen is er ook nog wat anders aan de hand.

Wij zijn op elkaar aangewezen. Wij ontmoeten de ander in zeer verschillende situaties en aantallen. Wij hebben onze verwachtingen, onze dromen en onze angsten. Om ermee te leven, moeten wij wel regels erkennen, die dat samenleven mogelijk maken. In het spel hebben wij een terrein gevonden, waarin wij vaardigheid, emoties en regels kunnen oefenen. Dat is een goede zaak. Wij kunnen er ook naar kijken. De behendigheid bewonderen, de regels ervan controleren.

Maar er gebeurt meer. Een 'wij'-gevoel wordt wakker. De vereenzelviging met de ene groep tegenover de andere ontstaat. Het spel wordt symbool. Als het ons wijzer maakt, is dat meegenomen. Maar – en dat gaat ook in het lijf opduiken – de roes ligt te wachten. De roes, die ons buiten zinnen brengt. Zolang daar verder geen schade aan personen en zaken mee is gemoeid, is het verdraagbaar, ofschoon de roes nooit constructief, nooit verhelderend is.

Als daar in de menigte groepen zijn, die vijandschap gaan uiten, het 'ik'-gevoel gaan opblazen, dan is het 'gekte'. Wij kennen uit de verre en vooral nabije geschiedenis te veel voorbeelden, dat die 'gekte' tot vernietiging leidt. Lichamelijke oefening is goed voor de gezondheid. Maar 'gekte' ligt aan de grens van het aanvaardbare.

L. H. Ruitenberg